

Zuzanna Krótki

Gniazda słowotwórcze polskiego rdzenia □czą-

Linguarum Silva 4, 15-38

2015

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Gniazda słowotwórcze polskiego rdzenia *-czq-/-kon-* w perspektywie historycznej

Próbując odtworzyć relacje znaczeniowe wyrazów na pozór dalekich etymologicznie i semantycznie, często sięgałam do gniazd słowotwórczych (KRÓTKI, 2011, 2014a, b, c). Taki ogląd zasobów leksykalnych wieków przeszłych wydaje się bardzo korzystny, zwłaszcza że dysponujemy bardzo dobrą bazą porównawczą – zakończona jest już publikacja słowników gniazdowych współczesnej polszczyzny¹. Dzięki wypracowanej na gruncie synchronii metodologii gniazdowej można zobrazować mechanizmy przyrastania słownictwa w ramach rodzin, zanikania leksemów, przeszeregowania w obrębie kategorii semantycznej, metoda ta może być także użyta w badaniach nad polisemią.

Zastosowany w niniejszym artykule układ gniazdowy ma na celu pokazanie wewnętrznej struktury relacji motywujących pomiędzy centrum gniazda – prasłowiańskim *čęti, čьnъ ‘zacząć, rozpocząć’ – a grupą wyrazów o różnym stopniu pochodności. Najpierw zaprezentowane zostanie gniazdo słowotwórcze, zawierające aż 146 derywatów, z których 95 budowanych było na bazie rdzenia *kon-*. Następnie analizie poddane zostaną dwie grupy leksemów: (1) pochodna od *koniec* oraz (2) derywowana od *konać*. Przedmiotem artykułu będzie zatem odtworzenie etymologicznych i semantycznych zależności pomiędzy jednostkami o pniu *kon-*. Wyrazy te wspólnie należą do odmiennych gniazd słowotwórczych.

1. Badania gniazdowe na użytek diachronii

Słowotwórstwu gniazdowemu w ramach językoznawstwa polonistycznego – m.in. na podstawie ujęcia Andreja N. Tichonowa – najwięcej uwagi

¹ Zob.: JADACKA, 2001; JADACKA, VOGELGESANG, 2001; SKARŻYŃSKI, BEREND, BONDKOWSKA, BURKACKA, JADACKA, OLEJNICZAK, VOGELGESANG, 2005; SKARŻYŃSKI, 2004.

poświęcili: Hanna Jadacka, Teresa Vogelgesang, Mirosław Skarżyński² oraz Iwona Burkacka. Prymarnymi celami podejmowanych badań były: (1) opis siatki relacji motywacyjnych między wyrazami w całości zbioru słownikowego; (2) ustalenie inwentarza modeli słowotwórczych języka wraz z informacją o stopniu ich wykorzystania, o ogólnych regułach ograniczających aktywność słowotwórczą; (3) dostarczanie empirycznych podstaw dla działań normatywnych w zakresie oceny neologizmów (OLEJNICZAK, 2003: 28). Nie ulega wątpliwości, że niefortunne byłoby podejmowanie wymienionych zadań w badaniach o charakterze diachronicznym, które stawiają inne cele, wynikające z odmiennych założeń teoretycznych.

Jak zauważyła Krystyna Kleszczowa, najprostszym sposobem na skorzystanie z ustaleń słowotwórstwa gniazdowego byłoby rekonstruowanie analogicznych gniazd na wybranych punktach skali czasu i zestawienie ich z XX-wiecznymi układami. Lingwistka automatycznie zastrzegła jednak, że sprofilowany w ten sposób ogląd prowadzić może do mało wartościowych wniosków, na co bez wątplenia wpływ ma nieporównywalna baza materiałowa – uboższa dla przeszłości, bogatsza dla współczesności. W rezultacie tego typu badania prowadzić mogą do wysunięcia dwóch powszechnie znanych wniosków – o pomnażaniu zasobu leksykalnego polszczyzny, ale i o ekonomizacji języka, przejawiającej się przede wszystkim w usuwaniu zbędnych elementów (KLESZCZOWA, 2007: 59–72). Korzystanie z dorobku synchronicznego słowotwórstwa gniazdowego jako bazy materiałowej powinno być zatem podporządkowane z góry założonym celom.

W zgodzie z postawionymi postulatami ukazało się kilka prac szczegółowych, w których opisowi poddano poszczególne przestrzenie leksyki. Wymienić tutaj należy artykuły Barbary MITRENGI (2010a, 2010b), Kingi KNAPIK (2010), Piotra WIERZCHONIA (2010) oraz Krzysztofa WAŚKOWSKIEGO (2012). Autorzy zmierzali do wyjaśnienia mechanizmów zanikania leksemów i powstawania nowych, odtwarzali panchroniczne gniazda słowotwórcze, prowadzili także badania w ramach chronologizacji słownictwa.

² Zamysł zredagowania *Słownika gniazd słowotwórczych* zrodził się już w 1977 roku w Zespole Słowotwórczym przy Instytucie Języka Polskiego Uniwersytetu Warszawskiego; kierownikiem zespołu była Jadwiga Puzynina. W 1984 roku prace nad słownikiem gniazdowym przejęła Hanna Jadacka, ona też była autorką zeszytu próbnego. Wzorem dla warszawskiego zespołu były osiągnięcia szkoły rosyjskiej, zwłaszcza dwutomowy słownik Tichonowa, ale z modyfikacjami i uzupełnieniami. Korzystam z *Opinii o „Słowniku gniazd słowotwórczych współczesnego języka ogólnopolskiego”* K. Kleszczowej. Zob. też. BURKACKA, 2012.

2. Diachroniczne gniazdo słotwórcze

Zdaniem Wiesława BORYSIA (1994: 13), metody wypracowane przez etymologię są dla historyków języka bardzo pomocne, pozwalają bowiem skontrolować odczytanie dawnego słownictwa, umożliwiają sprawdzenie bądź zinterpretowanie znaczeń ustalonych przez leksykografów, jak również niejednokrotnie wskazują zapomniane już związki, jakie niegdyś łączyły jednostki współrzedne.

Narzędzia, o których mowa, pozwoliły odtworzyć zależności znaczeniowe, które ze współczesnego punktu widzenia są już zatarte. Okazało się bowiem, że prasłowiański *konьcь poza treścią ‘koniec, punkt, linia krańcowa’ zawierał również sens ‘początek’ (SBor, SBr, SSław³). Formację tę wywodzi się od gerundiów *konь, *konь, wnoszących znaczenie ‘rozpoczęcie, zaczęcie’ (SBor, SSław)⁴. Bazę tych rzeczowników stanowiło bez wątpienia *verbum* *čęti, čьnq ‘zacząć, rozpocząć’ (SBor), które bardzo szybko wyrugowane zostało przez przedrostkowe *na-čęti, na-čьnq, *po-čęti, po-čьnq, *za-čęti, za-čьnq; *vъz-čęti, vъz-čьnq; *po-čęti, po-čьnq⁵. Ostatni z wymienionych czasowników prefiksalnych na gruncie polskim zyskał postać *począć*, od której wygenerowane zostały m.in. takie formacje, jak: *początek*, *rozpocząć*, *odpocząć* czy *spocząć*. Równie rozległą sieć derywatów posiadały wyrazy powstałe od *konь, *konь, tj. czasownik *konati*, który stał się podstawą dla leksemów werbalnych typu *dokonać*, *pokonać* czy *wykonać*, oraz rzeczownik *konьcь – bazowy m.in. dla *ukończyć*, *zakończyć*, *wykończyć*⁶.

Ze współczesnego punktu widzenia relacje słotwórcze, o których mowa, nie są przejrzyste, dlatego zilustruję je za pomocą gniazda słotwórczego (schemat 1).

³ objaśnienia skrótów tytułów słowników znajdują się na końcu artykułu.

⁴ Andrzej Bańkowski sugeruje, że psł. *kon-*, *ken-* wnosily ‘zamiar, cel’, natomiast bazowe *čęti, čьnq zawierało treść ‘przedsięwziąć coś świadomie, zczynać, realizować zamiar’ (SBań). Ponieważ inne słowniki etymologiczne nie potwierdzają tej hipotezy, nie jest ona brana pod uwagę.

⁵ Niektóre analizy o charakterze etymologicznym sugerują, że prasłowiańskie *čęti, čьnq poświadczono zostało tylko w czasownikach z prefiksem (SBor).

⁶ Drogę powstania tych formacji ilustruje schemat: *čęti, čьnq → *konь, *konь → konьcь → koniec → kończyć → dokończyć.

Gniazdo słowotwórcze o rdzeniu -czq-/-kon-

[*ČĚTI, ČЪNŦQ]	V
[*konъ/*konъ]	V, S
[*kon-ъць]	V, S, S
[końc], koni-ec	V, S, S,
[kończ-ek]	V, S, S, S,
[kończ-yk]	V, S, S, S,
koniusz-ek	V, S, S, S, S,
[koniuszk-owy]	V, S, S, S, S, Adj
[końszczek]	V, S, S, S, S
koniecz-ny	V, S, S, Adj
[konieczn-i-ć]	V, S, S, Adj, V
konieczni-e	V, S, S, Adj, Adv
koniecz-n-ość	V, S, S, Adj, S
końc-owy	V, S, S, Adj
końców-ka	V, S, S, Adj, S
[kończ-aty] [kończ-asty] [kończ-yty]	V, S, S, Adj
[kończat-o]	V, S, S, Adj, Adv
[kończat-ość]	V, S, S, Adj, S
[kończaści-eć]	V, S, S, Adj, V
[kończast-o-cyckowy]	V, S, S, Adj (+Adj)
[kończast-o-gardzielowy]	V, S, S, Adj (+Adj)
[kończast-o-językowy]	V, S, S, Adj (+Adj)
[kończast-o-krąg]	V, S, S, Adj (+S)
[kończat-o-kręty]	V, S, S, Adj (+Adj)
[kończat-o-krzywy]	V, S, S, Adj (+Adj)
[kończat-o-zaokrąglony]	V, S, S, Adj (+Adj)
kończ-yć	V, S, S, V
do-kończyć	V, S, S, V, V
dokończyć	V, S, S, V, V, V
[dokończ-aty]	V, S, S, V, V, V, Adj
[dokończ-any]	V, S, S, V, V, V, Adj
dokończ-ony	V, S, S, V, V, Adj
[dokończ-enie]	V, S, S, V, V, S
[dokończy-ciel]	V, S, S, V, V, S
[dokończyciel-ka]	V, S, S, V, V, S, S
po-kończyć	V, S, S, V, V
s-kończyć	V, S, S, V, V
[skończ-a-ć]	V, S, S, V, V, V
[skończ-anie]	V, S, S, V, V, V, S
[skończ-e-ć]	V, S, S, V, V, V

	[skończ-enie]	V, S, S, V, V, S
	[skończ-ona]	V, S, S, V, V, S
	skończon-y	V, S, S, V, V, Adj
	skończon-ość	V, S, S, V, V, Adj, S
	[skończ-yciel]	V, S, S, V, V, S
	u-kończyć	V, S, S, V, V,
	wy-kończyć	V, S, S, V, V,
	wykończ-enie	V, S, S, V, V, S
	za-kończyć	V, S, S, V, V,
	zakończ-enie	V, S, S, V, V, S
[*konati]		V, S, V
konać		V, S, V
kon-anie		V, S, V, S
[kon-any]		V, S, V, Adj
konający		V, S, V, Adj
[konać się]		V, S, V, V
do-konać		V, S, V, V
	[dokona-ł-y]	V, S, V, V, Adj
	[dokonal-e]	V, S, V, V, Adj, Adv
	dokon-anie	V, S, V, V, S
	dokonan-y	V, S, V, V, Adj
	[dokon-aw-ać]	V, S, V, V, V
	[dokonaw-anie]	V, S, V, V, V, S
	[dokonaw-ca]	V, S, V, V, V, S
	dokon-ywa-ć	V, S, V, V, V
po-konać		V, S, V, V
	pokonani-e	V, S, V, V, S
	[pokon-ø]	V, S, V, V, S
	[pokon-acz]	V, S, V, V, S
	pokonan-y	V, S, V, V, Adj
	pokon-yw-ać	V, S, V, V, V
prze-konać		V, S, V, V
	przekon-anie	V, S, V, V, Adv
	przekonany	V, S, V, V, Adj
	przekon-ywa-ć	V, S, V, V, V
	przekonyw-acz]	V, S, V, V, S
s-konać		V, S, V, V
	[skon-aw-ać]	V, S, V, V, V
	[skon-i-ć]	V, S, V, V, V
	[skon-anie]	V, S, V, V, S
	[skona-ł-y]	V, S, V, V, Adj

	[skon-ø]	V, S, V, V, S
	[u-konać]	V, S, V, V
	[ukonać się]	V, S, V, V, V
	[ukon-ø]	V, S, V, V, S
	wy-konać	V, S, V, V
	wykon-anie	V, S, V, V, Adv
	wykonan-y	V, S, V, V, Adj
	[wykon-acz]	V, S, V, V, S
	wykon-ywa-ć	V, S, V, V, V
	[wykonyw-acz]	V, S, V, V, V, S
	[wykon-awa-ć]	V, S, V, V, V
	wykonaw-czy	V, S, V, V, V, Adj
	wykonaw-stwo	V, S, V, V, V, S
	[wykona-ty]	V, S, V, V, Adj
	wykonal-ny	V, S, V, V, Adj, Adj
	[*na-čęti, na-čъno]	V, V
	[na-cząć]	V, V
	[*po-čęti, po-čъno]	V, V
	począć	V, V
	począt-ek	V, V, S
	[począt-ny]	V, V, S, Adj,
	[początecz-ny]	V, V, S, Adj
	początk-owy	V, V, S, Adj
	początkow-o	V, V, S, Adj, Adv
	[początkowi-e]	V, V, S, Adj, Adv
	[początk-owa-ć]	V, V, S, V
	początkujący	V, V, S, V, Adj
	[początkow-anie]	V, V, S, V, S
	[początk-o-dawca]	S (+S)
	[pocz-yn-ać]	V, V, V
	poczyn-i-ć]	V, V, V, V
	[pocz-ywa-ć]	V, V, V
	s-poczywać	V, V, V, V
	spocz-ynek	V, V, V, V, S
	spoczywa-anie	V, V, V, V, S
	[na-począć]	V, V, V
	od-począć	V, V, V
	odpocz-yw-ać	V, V, V, V
	[odpoczywa-dło]	V, V, V, V, S
	[odpoczywa-alnica]	V, V, V, V, S
	[odpocz-yn-ać]	V, V, V, V

	odpoczyn-ek	V, V, V, V, S
	odpoczynki-enie	V, V, V, V, S
roz-począć		V, V, V
	rozpocz-yn-ać	V, V, V, V
	rozpoczę-cie	V, V, V, S
	rozpoczę-ty	V, V, V, Adj
s-począć		V, V, V
	spocz-yw-ać	V, V, V, V
	spoczy-nek	V, V, V, V, S
wy-począć		V, V, V
	wypocz-yw-ać	V, V, V, V
	wypoczywa-anie	V, V, V, V, S
	wypocz-ynek	V, V, V, S
	wypoczę-ty	V, V, V, Adj
za-począć		V, V, V
[*vɔz-čęti, vɔz-čьno]		V, V
wsz-cząć		V, V
	wszczę-cie	V, V, S
	wszcz-yn-ać	V, V, V
	[wszczyn-i-ć]	V, V, V, V
	[wszczyni-a-ć]	V, V, V, V
	[wszczqt-ek]	V, V, S
[*za-čęti, za-čьno]		V, V
zacząć		V, V
	zacz-yn-ać	V, V, V
	zaczqt-ek	V, V, S

Źródło: Opracowanie własne.

W zaprezentowanym schemacie gniazdowym dokonałam sporego uproszczenia, zadiektywizowane imiesłowy potraktowane zostały bowiem jako przymiotniki sufiksalne. Termin „adiektywizacja” sygnalizuje historyczne spojrzenie na fakty językowe. To swego rodzaju proces, polegający na tworzeniu leksemu (jednostki systemu) na bazie jednej z form koniugacyjnych czasownika (jednostki tekstu). Wyraz generowany jest dzięki dodaniu nowych treści, przy czym procesowi nie towarzyszą żadne przekształcenia formalne. W takim ujęciu (które jest mi bardzo bliskie) adiektywizacja imiesłowów jest zjawiskiem *stricte* semantycznym (nie słowotwórczym). Niemniej jednak jeśli pominiemy bazę, na której powstały poszczególne formacje przymiotnikowe, wówczas okaże się, że „jedność formy to przypadkowe zderzenie morfemu słowotwórczego z morfemem formotwórczym” (KLESZCZOWA, 2003: 103). W takim ujęciu nic nie stoi

na przeszkodzie, by mówić o derywacji sufiksальной, a jednostki typu *dokoń-
czyły, dokończany, dokończony* uznać za przymiotniki, które bez przeszkód
da się zasygnować na schemacie gniazdowym.

3. Jednostki leksykalne o rdzeniu *-czq-/-kon-*

Zaprezentowane gniazdo słowotwórcze, liczące aż 146 jednostek, na przestrzeni wieków uległo rozbiciu. W wyniku tego procesu już w staropolszczyźnie wyłoniło się pięć gniazd słowotwórczych, których centrami stały się takie leksemy, jak: *koniec, konać, począć, wszcząć, zacząć* oraz *nacząć*. Obserwując jednostki te ze współczesnego punktu widzenia, nie sposób doszukać się semantycznych powiązań między nimi. Zastanawia, kiedy wyrazy te uległy leksykalizacji i czy wszystkie elementy leksykalne skoncentrowane wokół nich mieściły analogiczne znaczenia (bliskie wyrazom bazowym). Aby rozstrzygnąć te kwestie, należałoby zbadać wszystkie jednostki przynależne do gniazda o etymonie *čęti, čьnq, wszak, jak pisze Maria Honowska: „nie można tracić z oczu wizji ogólnych, syntetycznych, które pozwalają wyraziściej wypunktować kierunki działania pewnych tendencji” (HONOWSKA, 1967: 80). W tak krótkim szkicu nie sposób jednak poddać analizie ponad 140 leksemów. Mając świadomość tego, że podejmowane badania nie są kompletne, skupiam się na dwóch rodzinach leksykalnych: (1) pochodnej od psł. *kоnьць oraz (2) derywowanej od *konati. Wybór obszaru badawczego nie był przypadkowy, wszystkie analizowane wyrazy zawierają bowiem ten sam rdzeń *-kon-*, a na dodatek wywodzą się od tej samej podstawy słowotwórczej – od gerundiów *kоnь, *kоnь.

3.1. Jednostki leksykalne derywowane od psł. *kоnьць

Najpierw analizie poddam jednostki wyrazowe pochodne od psł. *kоnьць ‘początek, punkt, linia krańcowa’. Ten leksem, odgrywający pierwotnie rolę zdrobnienia⁷, przyjął na gruncie polskim postać *koniec* lub *końc* (frekwencyjnie rzadziej i tylko w polszczyźnie dawnej). Obie jednostki, notowane od XIV wieku, charakteryzowały się bardzo rozległym wachlarzem odcieni semantycznych, nazywały zarówno granicę przestrzenną ‘czubek, kraniec czegoś’ (SStp, SXVI), jak i granicę czasową ‘kres, ostatnią fazę czegoś’ (SStp, SXVI), także ‘wynik’ (SStp, SXVI), ‘cel’ (SStp, SXVI), ‘zamiar’ (SStp), ‘śmierć’ (SStp, SXVI). Trudno natomiast w dawnych tekstach doszukać się sensu, w którym *koniec* wnosiłby sens prymarny – ‘początek’. Obec-

⁷ Świadczy o tym sufixs *-ць (SBor).

ność tej treści w polszczyźnie XIV wieku poświadcza Franciszek Sławski (SSław), jednak nie podaje żadnych przykładów. Przypuszczalnie ów leksem mógł implikować ‘początek’ w takich użyciach, jak: *Kristus jenstwo lřuda swego obraca w koniec to jest w Boga Wszchemocnego* (Puł 13 arg., SStp); *Ten psalm wypowiada, iże [Kristus] w Jezukriście zmartwychwstanie i wiesielić się będzie w nim w niebieskim przybycie w koniec* (Puł 19 arg., SStp).

Cytowane wyimki nie są jednak ani wystarczająco przejrzyste, ani nie dostarczają pewnych argumentów, by wnioskować, że staropolski koniec nazywał ‘początek czegoś’. Niemniej niewykluczone, że w dawnej polszczyźnie derywaty od tej formacji mieściły to znaczenie. Niech za przykład posłuży chociażby fragment: *Jedyność [...] w każdej rzeczy jest rzecz wieczna, która też bywa przed tym niż się co stanie. A gdy się która rzecz zepsuje: musi się w jedność obrócić, to jest ku jednej rzeczy koniecznej przyjść* (Kłos Alg A2, SXVI). Przymiotnik konieczny figurujący w cytowanym XVI-wiecznym wyimku rozumieć należy jako ‘pierwotny’, ‘podstawowy’, ‘pierwszy’, ‘początkowy’. Doszukać się tutaj można treści dziedziczonej z prasłowiańszczyzny, mimo że wcześniejsze (staropolskie) teksty takiego użycia nie rejestrowały. Wiesław Boryś (SBor) wyznacza jednak inną drogę rozwoju sensu ‘pierwotny, podstawowy’. Zdaniem etymologa, treść ta wyłoniła się stosunkowo późno, dopiero około XVI wieku.

Na początku swej historii przymiotnik konieczny był dość silnie powiązany z bazą koniec. Znaczenie strukturalne tego leksemu ‘znajdujący się na końcu’ (SStp) stanowiło bowiem sens jedyny, zarejestrowany u progu XV wieku. Dopiero później wyłoniły się treści metaforyczne, tj. ‘ostateczny’ (SBor, SStp), ‘całkowity’ (SStp), ‘doskonały’ (SStp), ‘zupełny’ (SStp), ‘rozstrzygający’ (SXVI). Najbliższy strukturalnemu znaczeniu (‘znajdujący się na końcu’) był sens ‘ostateczny’, który rozumieć należy jako ‘taki, na którym kończy się jakiś okres, jakiś cykl’. Przypuszczać można, że z tego znaczenia rozwinęła się większość pozostałych sensów metaforycznych przymiotnika konieczny, również, jak sugeruje Wiesław Boryś, odcień ‘podstawowy, pierwotny’ (SBor). Jaka w rzeczywistości była droga powstania tej treści semantycznej, nie sposób orzec z całą pewnością⁸. Niezależnie jednak od tego, którą hipotezę przyjmiemy, kontynuację znaczenia ‘podstawowy, pierwotny’ bez trudu odnaleźć można w strukturach semantycznych derywatów od konieczny, zatem koniecznie, konieczność oraz nieużywanego już czasownika koniecznić.

Po dokonaniu analizy tekstów z przysłówkiem koniecznie zauważyć można, że leksem ten w XV i XVI wieku mieścił wiele treści implikują-

⁸ Tutaj warto przywołać słowa Marii Honowskiej: „Wszelkie analizy znaczeniowe z natury swej zawsze są chwiejne i niejasne, zawsze noszą na sobie pewne piętno dowolności, zawsze niepokoi w nich moment subiektywny” (HONOWSKA, 1960: 248).

cych ‘zakończenie, koniec jakiejś pracy, ostatni moment’. Nieraz pełnił on funkcję określnika czynności wykonywanej do **końca** pewnego okresu czasowego, np. *A koniecznie już ich tłuc nie przestani, aż też i oni do końca starte będą i wniwecz się obrócą* (CzechRozm 169; KochDryas A2, SXVI), innym razem charakteryzował ostatnią (**końcową**) część działania, np. *A zgwałciwszy sumienie ono jej [duszycki] niewinne, [...] marnie a srodze zranili ją onemi sprośnościami a grzechy nieznośnemi świata tego, iż ją na poły żywo zostawili. A już koniecznie zewsząd źle było onjej bo już jej było nie zostało, jedno to nędzne pół żywota tego tu marnego a doczesnego mieszkania jej* (RejPos 210; GrabowSet Hv., SXVI), nierzadko też opisywał czynność, do której ukończenia w **końcu** doszło (po długich przygotowaniach), np. *Tego dla Kristus mowi koniecznie, jakoby na dokonanie a na zapieczętowanie tych to wszystkich pospolicie cnot* (XV med. R XXII 245, SSStp), także – co wydaje się interesujące – ujmował cechy pracy wykonywanej bez **końca** (wiecznie), np. *Czemuż moje ciężkości czasów nieszczęśnych tak mają koniecznie me serce cisnąć wiecznie?* (GrabowSet K2 II 2v, SXVI). Wymienione odcienie semantyczne, rejestrowane dość krótko (do końca doby średniopolskiej), wydają się najbardziej prymarne. Są one bowiem bliskie treści strukturalnej przysłówka *koniecznie*, tj. ‘do końca’ (SSław). Jednak w XVI-wiecznej polszczyźnie zarejestrowano również inne użycia, w których za pomocą leksemu *koniecznie* wyrażano rozkaz lub postulat spełnienia jakiegoś pragnienia, także przekonanie o prawdziwości lub zakaz, np. *A iż nienawiści, rozterki, i niezgody, jako haniebne skazy chrześcijaństwa, koniecznie precz wyrzucone być mają* (KuczbKat 160; BudBibKaw A3v, SXVI).

Przywołane treści bynajmniej nie rozwinęły się ze znaczeń prymarnych przysłówka *koniecznie*. Można je jednak uznać za sensy przeniesione z bazowego *konieczny*, który u progu doby średniopolskiej wnosił m.in. takie znaczenia, jak: ‘ostateczny’, ‘pierwotny’, ‘podstawowy’, ‘całkowity’, ‘zupełny’. Co ciekawe, w niektórych użyciach przysłówek *koniecznie* można by interpretować jako ‘najpierw, wpierw’, np. *Baczciesz teraz, iż ja, koniecznie ja jestem sam Panem, a nie masz Boga oprócz mnie* (CzechRozm 5, SXVI). Brak kompetencji językowej użytkowników polszczyzny dawnych wieków uniemożliwia pełne odczytanie znaczenia przywołanego wyimka. Jeśli jednak wskazana droga interpretacyjna jest właściwa, bez trudu orzec można, że treści semantyczne przysłówka *koniecznie* nawiązują do etymologicznego znaczenia ‘początek’⁹.

Analogiczne elementy znaczeniowe można także wskazać w rejestrowanym od XVII wieku rzeczowniku *konieczność*, znaczącym ‘to, co trzeba zrobić w pierwszej kolejności’ (zatem na **początku**), ‘przymus, mus,

⁹ Warto dodać, że w SW badany leksem zdefiniowany został jako ‘końcowo’, ‘ostatecznie’, ‘nieodzownie’ oraz ‘nagląco’. Ostatni z wymienionych odcieni semantycznych implikuje ‘początek’.

nieuchronność', np. *Polska była w konieczności wzięcia się do ułożenia nowej konstytucji* (Ust. K. 19, SL); *Umrzeć konieczność jest* (SWil). Przywołane znaczenia utrzymują się nadal, chociaż dominujący jest drugi spośród wymienionych odcieni semantycznych. Podejrzewać można, że był on bardzo silny i ekspansywny już u progu XVII wieku, rejestrowany od XVIII wieku czasownik *koniecznić* (SL, SWil, SW) od początku swej historii odgrywał bowiem rolę synonimu *przymuszania* (por. np. *Ostrożność żale te w zakątach serca konieczniła*. Zab. 10, 265, SL). Treści implikujących 'początek' w strukturze semantycznej tego czasownika praktycznie nie było.

Również próżno szukać sensu 'pierwszy moment, pierwszy punkt' w znaczeniach takich jednostek, jak *koniuszek* (*koniuszczek*), *kończek* czy *kończyk*. Interesująca wydaje się geneza pierwszej z wymienionych formacji. Zdaniem Andrzeja Bańkowskiego, derywat ten wygenerowany został na skutek przejścia sufiksu *-uszek* przez wcześniejszy *kończek*. Do wspomnianego procesu doszło na skutek analogii do deminutywum *paluszek* – wówczas wygenerowany został rzeczownik *koniuszczek* (por. np. *Nie śmiał prosić, aby omoczył wszystkie palec, jedno tylko prosi aby omoczył koniuszczek palca w wodzie*. WujPos 1584/279, SXVI). Ponieważ zbitka zgłoskowa *-szcz-* była trudna w artykulacji, doszło do uproszczenia, w wyniku którego powstała współczesna postać *koniuszek*. Oba warianty leksykalne (*koniuszek* i *koniuszczek*) nigdy jednak nie implikowały sensu 'początek czegoś', podobnie do późniejszego, derywowanego *koniuszkowy* 'końcowy' (SWil, SW, SJPD).

Także w użyciach wspomnianego już *kończek* (SSStp, SXVI) oraz *kończyk* (SSStp) nie sposób odnaleźć treści wnoszącej znaczenie 'inicjujący moment, pierwszy punkt'. Przywołane rzeczowniki zostały słabo poświadczone – pojawiły się głównie w glosach. Interesująca wydaje się natomiast struktura formacji *kończyk*. Według Kazimierza Rymuta jej genezy upatrywać należy w staropolszczyźnie (dokładnie w polszczyźnie XV wieku), w żadnym ze słowników etymologicznych języków słowiańskich nie pojawia się bowiem wzmianka o sufiksie złożonym *-czyk*, składającym się z dwu elementów: *-cz-* oraz *-ik*. Formant *-cz-*, pochodny od *-k-* lub *-c-*, pełnił różne funkcje, m.in. budował derywaty wyrażające zdrobniałość. Po dodaniu cząstki *-ik* (tworzącej również zdrobnienia) do tego deminutywnego już sufiksu doszło do wzmocnienia, podkreślenia deminutywności (RYMUTA, 1994: 59–60) nowotworu *kończyk*, który zapewne w dawnej leksyce odgrywał rolę podobną do współczesnego *koniuszek*.

Ciekawe natomiast znaczenie, nawiązujące do prasłowiańskiej treści 'koniec czegoś, zakończenie', miał notowany do połowy XV wieku leksem *kończasty* (*kończaty*, *kończyty*) określający przedmioty o 'spiczastym, ostro zakończonym kształcie', por. *Ta korona była uczyniona z ciernia morskiego, bardzo kończatego i silnie ostrego* (Rozm. 829, SSStp). Formacja ta długo rywalizowała z przymiotnikiem *kolczasty* i da się nawet zauważyć, że początko-

wo jej charakter był bardziej dominujący. Wszak na jej podstawie powstały: przysłówek *kończato* ‘ostro kończąc się, w kształcie kąta ostrego’ (SXVI, SL, SWil, SW), rzeczownik *kończastość* ‘ostre zakończenie, szczyt, wierzchołek, ostrze’ (SXVI, SL, SWil, SW, SJPD), czasownik *końcaścić* ‘kończącym się stawać’ oraz liczne złożenia typu *kończastocyckowy* (SW), *kończastogardzielowy* (SW), *kończastojęzykowy* (SW) oraz *kończastokrąg* ‘stożek’ (SW), *kończatokręty* ‘spiralny’ (SW), *kończatokrzywy* ‘zakrzywiony’ (SW) oraz *kończatookrągły* ‘kończasty i zaokrąglony’ (SW). W połowie XX wieku ta, wydawać by się mogło, stabilna jednostka sygnowana jest jako przestarzała, natomiast *gros* spośród derywowanych od niej form nie jest już rejestrowanych (SJPD).

Interesujące wydaje się również to, że przymiotnik *końcowy* (współcześnie dość często stosowany) na początku swej historii notowany był stosunkowo rzadko. W dobie średniopolskiej w znaczeniu ‘ostatnia faza czegoś’ występował bowiem najczęściej analizowany już leksem *konieczny*, natomiast formacja *końcowy* (poświadczona po raz pierwszy w Cn, SXVI) uznawana była za indywidualizm. Dopiero u progu XIX wieku obserwujemy, że badany leksem (*końcowy*) przyjmuje treści prymarne wcześniejszego *konieczny*, z kolei ten zaczyna funkcjonować wyłącznie w znaczeniu przenośnym ‘bezwzględnie potrzebny, nieuchronny, nieodzowny’ (SWil). W tym samym czasie rodzi się derywowany od *końcowy* rzeczownik *końcówka* ‘znajdująca się na końcu, ostatnia część czegoś’, ‘koniec liny stalowej, drutu’ (SWil), który bardzo szybko wzbogaca się o nowe treści znaczeniowe, tj. np. ‘wymieniający się w formach odmiany końcowy element wyrazu’ (SWil, SW, SJPD, USJP), ‘zgłoska końcowa wiersza’ (SWil, SW, SJPD, USJP), ‘ostatnia faza walki sportowej’ (SJPD) czy ‘wyprzedaż, koniec kolekcji’ (zasłyszane). Wśród nich nie ma nawiązań do etymonu ‘początek’.

Takowych odniesień nie sposób również odnaleźć w rodzinie leksykalnej słowoformy *kończyć*, stanowiącej przykład staropolskiej formacji czasownikowej z wbudowanym wyrażeniem argumentowym rezultatu czynności (PASTUCHOWA, 2000: 97). Początkowo przywołany wyraz znaczył ‘ograniczać’ (SStp), czyli ‘wytyczyć granicę, koniec; doprowadzać czynność do końca’. Z czasem rozwinęły się treści poboczne, dalekie od sensów zawartych w bazie. Przykładowo w XVI wieku czasownik *kończyć* znaczył ‘wykonywanie jakiejś czynności’ (np. *Nad umowę nie zjechał się znamy a tej rzeczy nie kończy, na co był wysłan od Cesarza*. LibLeg 11/78, SXVI), innym razem wnosił ‘kontynuację zadania’ (np. *Milczenie potym uczyniwszy, służbę Bożą kończyli*. Skar. Żyw. 173, SXVI), ‘wykańczanie czegoś’, ‘zniszczenie, likwidację czegoś’, także – ‘wydawanie wyroku, rozstrzyganie pewnych kwestii’ (np. *Nie widzi się posłom potrzebnio, aby mieli co w obronie kończyć*. Diar. 43, SXVI). Mógł też czasownik *kończyć* przybierać postać formacji procesualnej – ‘być, stawać się końcem’ (np. *Przedaje na Galery, gdzie tylko*

śmierć sam, a kończy nędzę i żywot srogiego Chama. KlonWor 30, SXVI), choć takich poświadczeń było stosunkowo niewiele. Wypada zatem zastanowić się, co było przyczyną zasygnalizowanej polisemii. Nim rozstrzygnę tę kwestię, wpierv analizie poddam derywaty od *kończyć*.

Już w staropolszczyźnie odnotowano rozległą sieć formacji czasownikowych utworzonych właśnie od tej jednostki. W skład zasygnalizowanego układu weszły takie wyrazy, jak: *dokończyć, skończyć, ukończyć* oraz pochodne od nich: *dokończać, skończać, skończeć*. Prefiksy wymienionych słowoform odgrywały różne role: przedrostek *do-* poza znaczeniem ‘osiągnięcie celu’ implikował także przekroczenie zewnętrznej granicy lokalizatora oraz osiągnięcie kresu przestrzennego i czasowego, prefiks *s-/z-* wskazywał na opuszczenie szeroko rozumianej powierzchni, usunięcie czegoś z jakiegoś miejsca, natomiast element *u-* wprowadzał wartość ogólnego oddalania się bez wskazania na granice czy wnętrze lokalizatora, także informował, że czynność została sfinalizowana (JANOWSKA, 1999: 38–42). W derywatach od *kończyć* przedrostki te pełniły jednak tylko funkcję strukturalną, zarówno *dokończyć, skończyć, jak i ukończyć* rozumieć należy bowiem jako ‘doprowadzać czynność do końca, rozstrzygnąć coś’.

Również w XVI wieku wymienione jednostki zawierały sensy bliskie bazowemu *kończyć*, wnosiły (poza wcześniejszym ‘doprowadzać czynność do końca’) takie znaczenia, jak: ‘położyć kres’, ‘zlikwidować’, ‘zniszczyć’, ‘spełnić’, ‘ustalić’, ‘rozstrzygnąć’. Zatem w dawnej polszczyźnie czasowniki *kończyć, dokończyć, skończyć, ukończyć* tworzyły nie tylko rodzinę leksykalną, lecz były przede wszystkim synonimami¹⁰ o bardzo rozległej, polisemicznej treści. Zjawisko wieloznaczności całej grupy leksykalnej wydaje się dość częste w polszczyźnie XV i XVI wieku. Cała historia zmian semantycznych w znacznym stopniu polega na ograniczeniu polisemii (KUCAŁA, 1994: 51–58), czego główną przyczyną jest, zdaniem Danuty Buttlerowej (BUTTLER, 1978: 199–204), zacieranie się w świadomości użytkowników polszczyzny budowy słowotwórczej wyrazów motywowanych. Leksemy *dokończyć, skończyć, ukończyć* nie uległy pełnej leksykalizacji, niemniej już w SL zauważyć można pierwsze przesłanki specjalizacji znaczenia: *dokończyć* znaczy ‘do końca doprowadzić, do reszty pokończyć, ukończyć’ (SL); *skończyć* ‘wykonać, ograniczać’; *ukończyć* ‘zakończyć’. Do pełnego zawężenia treści semantycznej doszło najprawdopodobniej w połowie XX wieku, o czym świadczą artykuły hasłowe ujęte w SJPD.

U progu XVII wieku zarejestrowano również inne derywaty od *kończyć*, mianowicie *pokończyć* ‘jednemu po drugim koniec uczynić’ (SL, SWil, SW, SJPD, USJP) (czyli *zakończyć* kolejno wszystkie czynności), *wykończyć* ‘do końca ukończyć’ (SL, SWil, SW, SJPD, USJP) oraz *zakończyć* ‘kończato

¹⁰ W SWil i SW wyrazy te są podane w artykule hasłowym jako synonimy.

uczynić' (SL, SWil, SW). Daleka od współczesnej treść ostatniego z wymienionych leksemów (pozostałe znaczenia są kontynuowane¹¹) jeszcze w SW uznawana jest za sens centralny, chociaż SWil notuje również inne (bardziej współczesne) znaczenia, tj. 'kończyć', 'mieć zakończenie'. Treści te traktowane są jako dominujące dopiero w SJPD, który nie notuje już sensu 'zaostrzyć'.

Analizy zebranego materiału pokazały również, że sensory wielu leksemów derywowanych od czasowników prefiksalnych znacząco różniły się od znaczenia zawartego w bazie słowotwórczej. Niech za przykład posłużą chociażby staropolskie formacje powstałe od czasownika *skończyć*, tj. *skończyć*, *skończyć*, *skończyć* oraz pochodne od nich *skończenie*, *skończenie*. Wszystkie wymienione słowoformy implikowały w tekstach XV wieku 'śmierć': *skończyć* i *skończyć* stanowiły synonimy takich czasowników, jak *umrzeć*, *skonać*, *skończenie* znaczący 'zatrąę, zagładę', *skończenie* wnosilo sens 'czas, w którym się przestaje trwać, ostatnią chwilę', 'koniec życia, śmierć', 'zatrąenie', natomiast nazwę *skończenie* stosowano w odniesieniu do 'ostatnich chwil życia'. Zastanawiające jest, czy rzeczywiście w języku ogólnym badane derywaty funkcjonowały w przywołanych znaczeniach. Możliwe, że treści, o których mowa, były sensami sztucznymi, właściwymi tylko dla literatury pięknej, tym bardziej że w późniejszych tekstach nie pozostał po nich żaden ślad. Notowane natomiast od XVII wieku jednostki typu *skończenie* i *skończenie* sytuowały się bliżej bazowego *skończyć*: przymiotnik *skończenie* znaczący 'ograniczone, określony, mający koniec', rzeczownik *skończenie* zaś nazywał osobę, która potrafi doprowadzić jakąś czynność do końca.

Analogiczne treści semantyczne odczytać można z rozległej sieci derywatów czasownika *dokończyć*: *dokończyć* 'doprowadzać czynność do końca' (SXVI), *dokończenie* 'doprowadzenie czynności do końca, kres, zamknięcie' (SXVI, SXVII), *dokończenie* 'doprowadzony do kresu, ustanowiony, spełniony' (SXVI), *dokończenie* 'doprowadzający do skutku' (SXVI) czy *dokończenie* 'ten, który doprowadził czynność do końca' (SXVI). Jednak i tu pojawiają się jednostki o treści diametralnie różniące się od tej, którą wnosil rdzeń. Znamienny wpływ na wyłonienie się tych nowych znaczeń w rodzinie wyrazów od *dokończyć* wywarł język rosyjski, w którym to stosowano wyrażenie *dokończenie* *gramota* (SXVI) znaczące 'list umowny'. Za polskie kalki tego związku uznaje się syntagmy imiesłowoworzeczownikowe *dokończyły list* (SXVI) i *dokończenie list* (SXVI). Wydaje się także, że przywołane jednostki były w polszczyźnie XVI wieku często stosowane, o czym nie tylko świadczy liczba poświadczeń. Wyraże-

¹¹ *Pokończyć* współcześnie funkcjonuje tylko w tekstach o charakterze potocznym, gdzie znaczą 'skończyć po kolei poszczególne zadania', 'o wielu osobach: zakończyć edukację na jakimś poziomie', 'o wielu osobach: umrzeć' (USJP).

nia te doprowadziły do wyłonienia się nowego odcienia semantycznego w treści wcześniejszego przymiotnika *dokończony*. Na skutek skojarzenia z rusycyzmami wyraz ten zaczął bowiem wnosić sens ‘ustanowiony, ugodowy’. Za kalkę z języka rosyjskiego uznaje się również związki *sejm dokończenia* ‘sejm ugodowy’ (SXVI) i *układ dokończenia* ‘układ pokojowy’ (SXVI).

Nie ulega także wątpliwości, że niektóre wyrazy pochodne wygenerowane od *dokończyć* nabywały nowych treści pod wpływem styczności z innymi grupami derywatów przynależnymi do tego samego gniazda. Przykładowo rzeczownik *dokończenie*, funkcjonując w bliskim sąsiedztwie leksemów *skończenie* i *dokonanie*, bardzo szybko zaczął znaczyć ‘umieranie’, natomiast czasownik *dokończywać* pełnił funkcję synonimu fonetycznie bliskiego *dokonywać*. Zastanawiająca jest natomiast rola derywatu *dokończycielka*, który poświadczony został tylko w jednym fragmencie, w którym oznaczał ‘burzycielkę zakonu’ (SXVI). Przypuszczalnie stanowi on tylko przykład indywidualizmu Marcina Białobrzeskiego.

3.2. Jednostki leksykalne derywowane od *konati

Wywodzący się od *konati ‘kończyć, doprowadzać czynność do końca’ czasownik *konać* na początku swej historii posiadał rozległą treść semantyczną, w zależności od kontekstu wnosił bowiem takie sensy, jak: ‘działać, czynić’, np. *Wszystko cokoli będziesz chcesz z twą bracią udziałać złotem, konaj wolniej podle przykazania Pana Boga Twego* (BZ II Esdr 8, 17 sim. ib. 8, 20, SStp); ‘rozpatrywać’, np. *Wszystka rzecz jich (kapłanów) słowy się kona* (BZ Deut. 21, 5, SStp); ‘działać w sądzie, procesować się’, np. *Konać prawem* (agere XV in., SStp); ‘starać się, zabiegać o coś’, np. *Franciszek kona i szuka, aby mógł rozsypać ten targ* (Sul. 37, SStp). Wymienione odcienie semantyczne rozwinęły się z treści prymarnej ‘doprowadzać czynność do końca’, która bez wątpienia obecna była jeszcze w tekstach doby średniopolskiej (np. *Za tym kazanie przerzeczony doktor konał słowy on nie pamięta ktorými*. Lib. Mal. 1554/190, SXVI). Zastanawiające jednak, kiedy rejestrowane od XV wieku¹² (SBor) znaczenie ‘być w agonii, kończyć życie’ (uznawane współcześnie za jedyne znaczenie czasownika *konać*) stało się dominantą semantyczną badanej formacji. Wszak jeszcze SL traktuje treść tę jako rzadką. Początkowo wyraz *konać* w znaczeniu ‘umierać’ występował w charakterze eufemizmu (zamiast *mrzeć*, *umrzeć*). Możliwe, że sens ‘odchodzić z ziemskiego padole’ wyłonił się ze znaczenia ‘robić coś umyślnie, realizować cel, Boży zamiar’ (SSław). Niektórzy badacze twierdzą jednak, że analizowana treść

¹² SStp nie podaje cytatów z *konać* w znaczeniu ‘umierać’.

semantyczna stanowi jedynie kalkę z języka łacińskiego, gdzie wyrażenie *consummare vitam* oznaczało ‘dokonać żywota’ (SBAñ). Prawdopodobne są obie drogi rozwoju analizowanego znaczenia, które bynajmniej nie wykluczają się. Niemniej jeszcze w SWil treść ‘umierać’ uznawana jest za sens przenośny. Taki stan rzeczy utrzymuje się do początku XX wieku. Dopiero SJPD traktuje *konać* jako synonim *umierać*.

Nie dziwi zatem fakt, że większość derywatów od *konać* implikowała treści, które współcześnie nie są związane z umieraniem. Przykładowo – gerundium *konanie* do końca XVI wieku oznaczało ‘działanie, czynienie trwałe, ciągłe’, ‘prowadzenie sprawy w sądzie’, ‘kontynuowanie czegoś’, natomiast sens ‘umieranie’ notowany był tylko w literaturze religijnej (głównie w *Żywotach świętych* Piotra Skargi). Z analogiczną sytuacją mamy do czynienia w przypadku przymiotnika *konany*, który znaczył ‘tego, kto coś dokonał’ (SStp) oraz czasownika *konać się*, rejestrowanego w XV–XVIII wieku w znaczeniu ‘dokonywać się, kończyć się’.

Sens ‘kończyć, zakończyć’ był również dominujący w treści czasownika *dokonać*. Wydaje się, że jednostka ta stosowana była wymiennie z analizowanym wcześniej *dokończyć*¹³ i podobnie do niego znaczyła ‘skończyć, położyć kres’ (SStp, SXVI, SXVII, SL, SWil, SW, SJPD), ‘zrobić, wykonać, urzeczywistnić’ (SStp, SXVI, SL, SWil, SW, SJPD), ‘ograniczyć, wytyczyć koniec, kres’ (SStp, SXVI), ‘dowieść przeciw komuś’, ‘osądzić’ (SStp, SXVI, SL, SWil, SW, SJPD), ‘odwołać’ (SStp, SXVI, SL). Wśród przywołanych odcieni semantycznych nie zostało wymienione znaczenie ‘osiągnąć coś, zrealizować jakiś cel’. Jawi się ono jako dość istotne, współcześnie rozpatruje się je bowiem w kategoriach sensu prototypowego czasownika *dokonać*. Nie znaczy to jednak bynajmniej, że treść ‘osiągnąć cel’ stanowiła *novum* właściwe dla polszczyzny przełomu XX/XXI wieku. Wszak już w piśmiennictwie doby średniopolskiej zarejestrowane zostały liczne wyimki sugerujące znaczenie ‘zrealizować jakieś zamierzenie’ (np. *Dokonała się rzecz, już wszystko uczynione*. SL), także frazeologizmy z czasownikiem *dokonać* pełniącym funkcję eufemizmu ‘umierania’, dzięki treści wnoszącej ‘osiągnięcie celu’, np. *dokonać żywota* (SXVI, SL), *dokonać dni swoich* (SXVI), *dokonać sędziwego wieku* (SXVI) czy *swego świata dokonać* (SXVI).

Na obecność sensu ‘zrealizowanie jakiegoś celu’ w treści formacji *dokonać* wskazują również takie derywaty, jak: *dokonały* (oraz powstały od niego przysłówek *dokonale*¹⁴, SStp), *dokonany* (SXVI) oraz *dokonanie* (SStp). Wymienione formy przymiotnikowe od początku swej historii wnosiły znaczenie ‘wolny od wad; świadczący o osiągnięciu celu; dosko-

¹³ Obie formacje mieszczą prefiks pełniący przede wszystkim funkcję aspektową (JANOWSKA, 2007: 67).

¹⁴ Przysłówek poświadcza tylko jeden, XV-wieczny fragment (SStp).

nały' (SStp)¹⁵, także 'wiarygodny' (SStp, SXVI), 'prawdopodobny' (SStp, SXVI), 'skończony' (SStp, SXVI). Również gerundium *dokonanie*, jak sugeruje wiele staropolskich fragmentów, zawierało treść 'wypełnienie, urzeczywistnienie'. Biorąc pod uwagę liczbę poświadczeń, przypuszczać nawet można, że sens 'osiągnięcie celu' już w XV wieku zaczynał rywalizować ze znaczeniem 'koniec, kres', natomiast od XVIII wieku bez wątpienia odgrywał rolę dominanty semantycznej. Potwierdzeniem jest artykuł hasłowy ujęty w SL, gdzie *dokonanie* definiowane jest jako 'uskutecznienie, skutkowanie, uiszczenie' (SL).

Próżno natomiast szukać treści przenośnej 'dosięgnąć celu' w derywatach czasownikowych od *dokonać*, typu *dokonawać* (SStp, SXVI) i *dokonywać* (SXVI, SL, SWil, SW, SJPD, USJP). Czasowniki te przez niemalże całą swą egzystencję mieściły znaczenie bliskie centralnemu *konać*, zatem nazywały 'czynność zmierzającą do końca', innym razem stanowiły synonim leksemu *czynić*, także (do połowy XVI wieku) stosowano je w pismach o charakterze prawnym, gdzie znaczyły 'rozstrzygać, wypełniać sądowe powinności'. O wiele uboższą treść posiadały natomiast derywaty od tych formacji – poświadczone w nielicznych tylko fragmentach. Rzeczownik *dokonawca* charakteryzował 'tego, kto doprowadził czynność do końca', natomiast gerundium *dokonawanie* nazywało 'to, co zostało zrobione, utworzone'.

Niezwykle interesujące wydają się dzieje czasownika *pokonać*, który na początku swej historii figurował wyłącznie w tekstach prawniczych, gdzie wnosił znaczenie 'zwycięstwo w sądzie, triumf nad konkurentem' (SStp). Powstałe na jego bazie gerundium *pokonanie* oznaczało z kolei 'skazanie na karę więzienia lub śmierci przez władzę sądową' (SStp). Co ciekawe, bardzo szybko (możliwe, że na skutek styczności z czasownikiem *przekonać*) doszło do rozszerzenia prymarnej treści semantycznej czasownika *pokonać*. W wyniku tego procesu analizowany leksem zaczął (od początku XVI wieku) obejmować swym zasięgiem również sferę religijną, nazywając zwycięstwo nad siłami piekielnymi, oraz wojskową, znacząc triumf nad nieprzyjacielem. Wraz z generalizacją znaczenia czasownika *pokonać* nowe treści zyskał wspomniany już rzeczownik *pokonanie*, znaczący od XVI wieku szeroko rozumiane zwycięstwo. Wydaje się jednak, że związek badanych formacji z rzeczywistością prawną był jeszcze w XVI wieku zasadniczo silny, nowo powstałe w tym czasie słowoformy *pokonywać* i *pokonać* odnosiły się bowiem wyłącznie do winy udowodnionej przed sądem. Na przełomie XVII/XVIII wieku zaobserwować można pełną

¹⁵ Jest to bez wątpienia znaczenie bierne właściwe dla większości staropolskich derywatów na -ły. Jak wiadomo, prastłowiańskie imiesłowcy z przyrostkiem -l- to formy koniugacyjne o znaczeniu czynnościowym. Do zerwania związku z nimi doszło już w staropolszczyźnie. Zob. KLESZCZOWA, 2003: 111.

generalizację znaczenia czasownika *pokonać* oraz powstałych na jego bazie derywatów, toteż zapewne nie dziwi, że notowane od XVIII wieku słowoformy *pokonany* ‘zwycięzony’ (SXVII), *pokon* ‘pokonanie, zguba, koniec’ (SL) i *pokonacz* ‘zwycięzca’ (SL) miały znaczenie ogólne i obejmowały swym zasięgiem niemalże wszystkie sfery działalności człowieka.

Znaczenie ‘zwyciężyć’ posiadał również inny derywat od *konać* – czasownik *przekonać*. Obecność sensu ‘wygrać’ w treści tego leksemu nie powinna budzić zaskoczenia, wszak staropolskie prefiksy *przed-* (obecny w *prze-konać*) i *po-* (zawarty w *po-konać*) zalicza się do przedrostków bliskich zarówno fonetycznie, jak i semantycznie (JANOWSKA, 1999: 104). Przypuszczać jednak można, że wyraz *przekonać* był formacją wcześniejszą i frekwencyjnie częstszą od *pokonać*, o czym świadczy chociażby jego rozległa treść semantyczna. Od początku swej historii czasownik *przekonać* nazywał szeroko rozumiany sukces zarówno na tle wojennym, prawniczym, jak i religijnym. W zależności od kontekstu znaczył: (1) ‘zwyciężyć’, (2) ‘udowodnić winę i skłonić do przyznania się’, (3) ‘wygrać podczas prowadzonej dyskusji’, także (4) ‘pokonać śmierć, wyzdrowieć’. Wymienione treści semantyczne były początkowo obecne w derywatach od *przekonać*, tj. *przekonanie*: ‘pokonanie, zwycięstwo’, ‘udowodnienie winy przed sądem’, ‘skazanie’, ‘dowód, świadectwo’ (SStp, SXVI); *przekonany* ‘któremu udowodniono popełnienie złego czynu’, ‘przeegrany’, ‘pokonany w dyskusji’ (SXVI); *przekonywać* ‘pokonywać’, ‘udowadniać popełnienie złego czynu’ (SXVI), ‘oskarżać’, ‘twierdzić coś’ (SXVI); *przekonywacz* ‘przeświadczyciel’. U progu XVIII wieku widzimy jednak, jak czasownik *pokonać* powoli absorbuje niektóre odcienie semantyczne leksemu *przekonać*. Pełna specjalizacja znaczenia formacji *przekonać* dokonała się na początku XIX wieku i od tego czasu cała rodzina leksykalna tej jednostki ulegała stopniowemu zawężaniu treści semantycznej (od początku XX wieku wiązana jest z ‘dowodzeniem słuszności, prawdziwości czegoś’).

Czasowniki *przekonać* i *pokonać* od początku swego funkcjonowania notowane były w znaczeniu metaforycznym, dalekim od bazowego ‘kończyć’. Można z nich jednak wydobyć treść ‘koniec’, sprowadzając do prostej parafrazy ‘doprowadzić zmaganie/walkę/potyczkę słowną do końca’. Niemniej już w dobie średniopolskiej obserwujemy przejawy zacierania się przejrzystości słowotwórczej tych czasowników, które prowadzi do leksykalizacji. Tego typu proces znacznie później dotknął rodzinę leksykalną czasownika *skonać*. Przez długi czas bazowy leksem tej grupy stanowił równoznacznik *konać*, znaczył bowiem: ‘zakończyć’ (SSpt), ‘dokonać’ (SStp), ‘zamknąć, podsumować’ (SStp), w niektórych tylko fragmentach pełnił funkcję eufemizmu implikującego ‘śmierć’. Jeszcze w SL figuruje wzmianka, że *skonać* to synonim wyrazów *konać* i *skończyć*, nie ma tam natomiast informacji o aspekcie badanego leksemu. Jak wykazały badania Aleksandry KRUPIANKI (1989: 89–96) oraz Aleksandry JANOWSKIEJ

(2007: 64), staropolszczyzna, także cały wiek XVI to okres zamykający podstawowy etap krystalizowania się opozycji aspektowych. Możliwe, że leksem *skonać* implikował już w wieku XVII 'koniec czynności', niemniej taka wzmianka pojawiła się dopiero w SW, który uznaje sens 'umrzeć' za dominujący. Pełną specjalizację znaczenia leksemu *skonać* oraz jego derywatu *skonanie* 'zakończenie', 'dokonanie', 'podsumowanie', 'umieranie' (SStp, SL, Wil, SW) rejestruje SJPD. Inne wygenerowane w staropolszczyźnie derywaty od *skonać* miały wysoce wyspecjalizowaną treść (tj. *skonały* wnosił sens 'dokonany', *skon* 'rzecz dokonana', *skonawać* 'kończyć', *skonić* 'dokonać'), toteż bardzo szybko usunięte zostały z polszczyzny ogólnej.

Równie krótką egzystencję miały leksemy powstałe od czasownika *ukonać* (SStp) typu *ukonać się* (SStp), *ukon* (SStp). Każda z wymienionych formacji mieściła tylko jedno znaczenie oscylujące wokół sensu 'zrobić coś, doprowadzić czynność do końca'. Wyraz bazowy (*ukonać*) znaczył 'uczynić, ustanowić', fundowany od niego *ukonać się* wnosił 'zmęczyć się', z kolei *ukon* implikował 'obowiązek powinność'. Tak wąskie treści semantyczne nie dały badanej rodzinie wyrazowej praktycznie żadnych szans na długie funkcjonowanie w zasobie leksykalnym polszczyzny. Już w SL nie ma wszak żadnej informacji o tych wyrazach.

Zasadniczo późno, dopiero w XVI wieku¹⁶, odnotowana została grupa wyrazowa o centrum *wykonać*. Przywołany leksem poświadczony został w SL w czterech znaczeniach: (1) 'wyżyć do końca'; (2) 'do skutku doprowadzić, skutecznić'; (3) 'dokonać'; (4) 'wymierzyć'. Kolejność wymienionych sensów nie jest przypadkowa, w większości zarejestrowanych w wiekach XVI-XVIII fragmentów wyraz *wykonać* znaczył bowiem 'żyć do określonego momentu'. Niewątpliwie jedną z przyczyn pojawienia się sygnalizowanego metaforycznego odcienia semantycznego w treści badanej formacji było częste występowanie leksemów *wykonać* i *dokonać* ('umrzeć, spełniwszy cel swego życia') w bardzo bliskim sąsiedztwie (zob. np. KLEPARSKI, 1999: 77-92), np. *Wykonawszy Paweł bój swój, mówi, dokończyłem biegu mego, ja już będę zabity* (BazHist 243, SL). Mimo to, wydaje się, że nadal niezarejestrowany w sposób eksplicytny sens 'kończyć' był w XVIII wieku odczuwalny, co wynika np. z fragmentu: *Już się większa część dnia wykonała* (A. Kchn. W. 244, SL). W użyciach datowanych na koniec XIX wieku i pierwszą połowę XX stulecia za dominujące bierze się znaczenie 'skutecznić, wprowadzić w czyn'. Możliwe, że ów sens konkurował z treścią 'przeżyć do pewnego momentu' już w XVII/XVIII wieku, wszak poświadczone w tym czasie derywaty typu: *wykonawca* (SL, SWil, SW), *wykonawca* 'skuteczniacz, wypełniacz, sprawca' (SL, *wykonały*, *wykonalny* 'mogący być skuteczniony' (SL), *wykonawczy* 'do skutecznienia

¹⁶ Informacji tych dostarczają cytaty z *Kazań sejmowych* Piotra Skargi ujęte w SL.

służący' (SL), *wykonawstwo* 'władza wykonawcza' (SL), oscylowały właśnie wokół znaczenia 'spełnić, urzeczywistnić'.

Zakończenie

Próbując odtworzyć etymologiczne i semantyczne zależności pomiędzy jednostkami fundowanymi od psł. *čęti, čьnŕ 'zacząć, rozpocząć', skorzystałam z wypracowanej na gruncie synchronii metody opisu gniazdownego. Staralam się zilustrować zmiany, jakie zaszły w treściach leksemów pochodnych od *koniec* i *konać*, by następnie móc odpowiedzieć na pytanie, jakie były skutki tych przeobrażeń semantycznych.

Zebrany i poddany analizie materiał pokazał, że tylko nieliczne wyrazy pochodne od *koniec* implikowały sens prymarny 'pierwszy moment, pierwszy punkt'. Do etymonu nawiązywał wszak tylko jeden, krótki łańcuch słowotwórczy, którego centrum stanowił leksem *konieczny*. Pozostałe grupy leksykalne implikowały albo 'zakończenie przedmiotu' albo 'moment, chwilę, w której coś się kończy'. Zdarzało się jednak, że pewne ogniwa poszczególnych łańcuchów słowotwórczych wносиły treści bliskie innym łańcuchom. Niech za przykład posłuży chociażby czasownik *zakończyć* 'kończastym czynić', od którego oczekiwać by można treści synonimicznej względem *kończyć*, *dokończyć*, *ukończyć* czy *skończyć*. Najbardziej interesujące wydają się jednak te jednostki, których treści bliskie są rodzinie leksykalnej o centrum *konać*. Wśród nich na plan pierwszy wysuwa się grupa derywatów od *skończyć*, implikująca 'śmierć, konanie', także czasownik *kończyć* i pochodne od niego derywaty, które czasem znaczyły 'wy-konać', czyli zrobić coś.

Analiza grupy wyrazów pochodnych od *konać* wykazała natomiast, że większość badanych jednostek bardzo długo mieściła sens 'kończyć'. W zebranych materiale nie pojawił się wszak żaden czasownik, który prymarnie nie wnościłby znaczenia zawartego w prasłowiańskim **konati*. Poszczególne sekundarne treści, tj. np. 'działać', 'procesować się', 'osiągnąć cel', 'osądzać', 'zwycięzać' czy 'umierać', generowane były na skutek skojarzeń o charakterze metaforycznym. Początkowo większość analizowanych czasowników była polisemiczna, chociaż nie wszystkie jednostki stanowiły pełen synonim czasownika *konać* (przykładowo znaczenie 'umierać' zawierały tylko takie jednostki, jak *konać*, *dokonać*, *skonać*, *wykonać*). Znamiona specjalizacji znaczenia można było najczęściej zaobserwować w XVII i XVIII wieku, natomiast około XX wieku poszczególne elementy leksykalne były już w pełni wyspecjalizowane.

Głównym skutkiem zawężenia znaczenia analizowanych jednostek jest leksykalizacja znaczenia, a co za tym idzie, rozpad bardzo rozległego gniazda słowotwórczego. W wyniku tego procesu staropolskie gniazdo

o centrum *koniec* na przestrzeni wieków uległo rozpadowi, dając 8 gniazd słowotwórczych (SGS), natomiast gniazdo od *konać*, ulegając rozbiściu, współcześnie tworzy 10 gniazd słowotwórczych (SGS). Gniazda, o których mowa, według autorów SGS zawierają zaledwie kilka elementów leksykalnych. Bez odwołań do historii i etymologii obraz rodziny leksykalnej rzeczownika *koniec* oraz czasownika *konać* nie byłby klarowny, bowiem

Odległość zaciera różnice, które tkwią w jakiejś całości, uwydatnia natomiast tę różnicę, jaka dzieli dziś od wczoraj. Im dalej patrzymy w przeszłość, tym więcej w nas zdziwienia, że tak oto ludzie postępować mogli.

(SKARGA, 1989: 9)

Źródła

- SBań – BAŃKOWSKI A., 2000: *Etymologiczny słownik języka polskiego A*. T. 1–2. Warszawa.
- SBor – BORYŚ W., 2005: *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków.
- SJPD – DOROSZEWSKI W., red., 1958–1969: *Słownik języka polskiego*. T. 1–11. Warszawa.
- SL – LINDE S.B., 1807–1814: *Słownik języka polskiego*. T. 1–6. Warszawa.
- SSław – SŁAWSKI F., 1952–1982: *Słownik etymologiczny języka polskiego*. T. 1–5. Kraków.
- SStp – URBAŃCZYK S., red., 1966–2000: *Słownik staropolski*. T. 1–11. Warszawa–Wrocław–Kraków.
- SXVI – MAYENOWA M.R., PEPEŁOWSKI F., red., 1966: *Słownik polszczyzny XVI wieku*. Wrocław–Warszawa–Kraków.
- SXVII – BAŃKO M. et al., red., 1999–2014: *Elektroniczny słownik XVII i pierwszej połowy XVIII wieku* [online]. Dostępne w Internecie: <http://sxvii.pl> [dostęp: 29.09.2015].
- SW – KARŁOWICZ J., KRYŃSKI A., NIEDŹWIEDZKI W., red., 1900–1927: *Słownik języka polskiego*. T. 1–8. Warszawa.
- SWil – ZDANOWICZ A. et al., red., 1861: *Słownik języka polskiego*. T. 1–2. Wilno.
- USJP – DUBISZ S., red., 2003: *Uniwersalny słownik języka polskiego*. Warszawa.

Literatura

- BORYŚ W., 1994: *Lekcja wybranych wyrazów staropolskich i ich interpretacje etymologiczne*. W: KUČAŁA M., KRĄŻYŃSKA Z., red.: *Studia historycznojęzykowe*. Kraków, s. 7–13.
- BURKACKA I., 2001: *Porównawcza analiza gniazdowa wybranych leksemów neutralnych i nacechowanych ekspresywnie*. Warszawa.

- BURKACKA I., 2012: *Kombinatoryka sufiksalna w polskiej derywacji odrzeczownikowej*. Warszawa.
- BUTTLER D., 1978: *Rozwój semantyczny wyrazów polskich*. Warszawa.
- HONOWSKA M., 1960: *Słowotwórstwo przymiotnika w języku staro-cerkiewno-słowiańskim*. Wrocław.
- HONOWSKA M., 1967: *Zarys klasyfikacji polskich derywatów*. Wrocław.
- JADACKA H., red., 2001: *Słownik gniazd słowotwórczych współczesnego języka ogólnopolskiego*. T. 2: *Gniazda odrzeczownikowe*. Kraków.
- JADACKA H., VOGELGESANG T., red., 2001: *Słownik gniazd słowotwórczych współczesnego języka ogólnopolskiego*. T. 1: *Gniazda odprzymiotnikowe*. Kraków.
- JANOWSKA A., 1999: *Funkcje przestrzenne przedrostków czasownikowych w polszczyźnie*. Katowice.
- JANOWSKA A., 2007: *Polisemia staropolskich czasowników. Źródła, swoistość, konsekwencje*. Katowice.
- KLEPARSKI G., 1999: *Kierunki typologiczne w badaniach nad zmianą znaczeniową wyrazów*. „Bulletin de la société polonaise de linguistique”, s. 79–92.
- KLESZCZOWA K., 2003: *Staropolskie derywaty przymiotnikowe i ich perspektywiczna ewolucja*. Katowice.
- KLESZCZOWA K., 2007: *Słowotwórstwo gniazdowe na usługach lingwistyki diachronicznej*. W: GALA S., red.: „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego”. T. 52: *Diachronia w badaniach nad językiem i w dydaktyce szkoły wyższej*. Cz. 2. Łódź, s. 57–72.
- KNAPIK K., 2010: *Gniazdo słowotwórcze czasownika mniemać w historii języka polskiego*. „Poznańskie Studia Językoznawcze. Seria językoznawcza” nr 17 (37), s. 193–203.
- KRÓTKI Z., 2011: *PYCHA a mądrość. Polskie leksemy z rdzeniem mądr-/mędr-*. „Kwartalnik Językoznawczy” nr 3, s. 2–11.
- KRÓTKI Z., 2014a: *O łakomstwie słów parę. Polskie leksemy o rdzeniu łacz-/łak-*. W: WITCZAK T., red.: *Badania diachroniczne w Polsce*. Łódź, s. 113–124.
- KRÓTKI Z., 2014b: *Dawne polskie leksemy o rdzeniu łok-/łoj-, pochodne od łokać*. W: KRESA M., red.: *Młodzi o języku*. Warszawa, s. 145–156.
- KRÓTKI Z., 2014c: *Polskie leksemy o rdzeniu -próżn-*. W: MITRENGA B., red.: „Linguarum Silva”. T. 3: *Zmienność – stałość – różnorodność w dawnej i współczesnej polszczyźnie*. Katowice, s. 55–76.
- KRUPIANKA A., 1989: *Rywalizacja czasownikowych form przedrostkowych i bezprzedrostkowych w polszczyźnie XIX wieku (na materiale języka Adama Mickiewicza)*. W: „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego”. T. 34. Łódź, s. 89–96.
- KUCAŁA M., 1994: *Wieloznaczność wyrazów w staropolszczyźnie i w języku współczesnym*. W: KUCAŁA M., KRAŻYŃSKA Z., red.: *Studia historycznojęzykowe*. Kraków, s. 51–58.
- MITRENGA B., 2010a: *Gniazdo słowotwórcze czasownika śniadać*. W: SKARŻYŃSKI M., CZELAKOWSKA A., red.: *Język z różnych stron widziany*. Kraków, s. 201–208.
- MITRENGA B., 2010b: *Gniazdo słowotwórcze przymiotnika gorzki w historii języka polskiego*. W: REJTER A., red.: *Bogactwo polszczyzny w świetle jej historii*. T. 3. Katowice, s. 13–24.

- OLEJNICZAK M., 2003: 30 lat słowotwórstwa gniazdowego (rys historyczny). W: SKARŻYŃSKI M., red.: *Słowotwórstwo gniazdowe. Historia. Metoda. Zastosowanie*. Kraków, s. 28–40.
- PASTUCHOWA M., 2000: *Zmiany semantyczne i strukturalne czasowników odrzeczownikowych*. Katowice.
- PIELA A., 2013: Nieuświadomione archaizmy w polskich związkach frazeologicznych. „LingVaria” 3, 1/15, s. 59–74.
- RYMUT K., 1994: *Staropolskie formacje na -czyk*. W: KUCAŁA M., KRĄŻYŃSKA Z., red.: *Studia historycznojęzykowe*. Kraków, s. 68–79.
- SKARGA B., 1989: *Granice historyczności*. Warszawa.
- SKARŻYŃSKI M., BEREND M., BONDKOWSKA M., BURKACKA I., OLEJNICZAK M., VOGELGESANG T., 2005: *Słownik gniazd słowotwórczych współczesnego języka ogólnopolskiego*. T. 3: *Gniazda odczasownikowe*. Kraków.
- SKARŻYŃSKI M., 2004: *Słownik gniazd słowotwórczych współczesnego języka ogólnopolskiego*. T. 4: *Gniazda motywowane przez liczebniki, przysłówki, zaimki, przyimki, modulanty, onomatopeje, wykrzykniki*. Kraków.
- WIERZCHOŃ P., 2010: *Lingwochronografia na usługach słowotwórstwa gniazdowego*. „Kwartalnik Językoznawczy” nr 1, s. 56–70.
- WAŚKOWSKI K., 2014: *Gniazdo słowotwórcze w badaniach historycznojęzykowych (na materiale leksyki animalistycznej)*. W: LIPIŃSKI D., WITCZAK K., red.: *Badania diachroniczne w Polsce*. Łódź, s. 97–112.

Zuzanna Krótki

Word-formative Nests
of Polish -czą-/-kon- Root
in Historical Perspective

SUMMARY

The article presents a lexical family with the -czą-/-kon- root. The source material of 95 words, selected from all available lexicographical sources that record old-time vocabulary, has been presented in the form of a historical word-formative nest. The aim of the analyses was to show the internal structure of derivative relations between the center of the *čęti, čьno nest and a group of words with varying degree of derivation. The analyses constitute an attempt to answer the question of how formations of the -kon- root were built. (Re)construction of the nest has been used to discuss the perceived transformations, as well as to define the nature of changes in the meanings of examined units.

In majority, the described semantic modifications have caused the narrowing of meaning. With the removal of primal meaning, the blurring of formative structure of derived words has occurred in the minds of Polish language users, and – what follows – has led to the disintegration of the vast word-formative nest. Over the centuries, as a result of this process, the Old Polish nest with the *konic* centre has been broken up, giving eight Structures of Word-formative

Nests (Polish abbreviation: SGS), while the nest of *konać*, having undergone the division, today produces ten word-formative nests (SGS).

Zuzanna Krótki

Wortbildende Nests
von dem polnischen Stamm *-czq-/-kon-*
aus historischer Sicht

ZUSAMMENFASSUNG

Der Artikel präsentiert die Wortfamilie mit dem Stamm *-czq-/-kon-*. Das 95 Wortformen zählende und aus allen vorhandenen, das alte Wortschatz registrierenden lexikographischen Quellen exzerpierte Material erscheint hier als historisches wortbildendes Nest. Die Analyse bezweckte, innere Struktur der motivierenden Relationen zwischen dem Nestzentrum **čęti, čьnq* und der Wortgruppe mit verschiedenem Ableitungsgrad darzustellen. Die Verfasserin möchte ergründen, was für Struktur hatten die Bildungen mit dem Stamm *-kon-*. Die (Re)Konstruktion des Nestes ermöglichte ihr, die wahrgenommenen Umwandlungen zu besprechen und deren Charakter in den Bedeutungen von den zu untersuchten Einheiten zu bestimmen.

Beschriebene semantische Modifikationen führten in hohem Maße zur Bedeutungseinkreisung. Als ihre primäre Bedeutung verschwand, hat sich im Bewusstsein der Polnischsprachler die wortbildende Struktur von Derivaten allmählich verwischt, was dann den Zerfall des wortbildenden Nestes nach sich zog. Infolgedessen wurde das altpolnische Nest mit dem Zentrum *koniec* innerhalb von Jahrhunderten zerfallen und es sind daraus acht wortbildende Nests (SGS) entstanden, und das zerfallene Nest von *konać* dagegen bildet heute zehn wortbildende Nests (SGS).